

„OMAS KOGUDUSES TRUUIKS JÄÄDA“:
TARTU SAALEMI KOGUDUSE AJALOOST,
1919–1949

Toivo Pilli

Abstract

“Remaining Faithful to My Congregation”:
A History of Tartu Saalem Church, 1919–1949

This article, covering the years 1919–1949, focuses on the early development of Tartu Saalem church, a community which officially began in 1919 as a group of revivalist believers who found it hard to fit into the existing ecclesial landscape. In the 1930s, the church joined the Union of Estonian free revivalist believers, and in 1946, under Soviet pressures, merged with a local Pentecostal church, and joined the Union of Evangelical Christians-Baptists. The movement was from being a closed community towards careful cooperation with other churches, from authoritative leadership towards ways of collective decision making. However, strong leaders, such as Johannes Joonas and Paul Himma, played an important role all through the years under investigation. After 1946 the Saalem church entered a phase of relatively balanced spirituality, with a less emotional style of public prayer and a desire to be rooted in Biblical teaching. Using archive materials the author also gives an account of this free church's relations with the state.

Keywords

Tartu Saalem (Salem) church · leadership · spirituality ·
relations with the state

Järgnev kirjutus on tagasivaade Tartu Salemi Baptistikoguduse esimese kolme aastakümne tegevusele, alates ametlikust asutamisotsusest 1919. aastal. Hõlmates käsitlusse ka 1940. aastate lõpu, on võimalik kirjeldada muudatusi, mis toimusid koguduses pärast priilaste ja nelipühilaste ühinemist ning nõukogude oludega kohanemise algust, mis määras arengusuuna järgmisteks kümnenditeks. Sellest lähemalt juba allpool.

Tekstis kasutatakse läbivalt kirjakuju „Saalemi kogudus“, ehkki tänapäeval on nimes ühe a-ga Salem.¹ Tuleb mainida, et vaadeldaval perioodil ei samastanud kogudus ennast baptistidega. Isegi „Saalem“, viide Piibli Jeruusalemmale, igatsetud rahulinnale, tuleb koguduse nimetusse alles 1937. aastal. Nagu omane mitmele 20. sajandi vabakogudusele, oli ka uuritava usukogukonna algusperiood heitlik. Seda on raske täpselt defineeritud „lahtritesse“ paigutada. Kuigi esialgu saab koguduse nimeks Tartu Evangeeliumi Kristlaste Vabausu Kogudus, ei tähenda see siiski, et neil usklikel oleks tol ajal olnud sisulisi kontakte Eesti evangeeliumi kristlastega. Kõige rohkem mõjutasid neid pigem priilaste vaated, mis filtreerusid läbi juhi eelistuste ja seisukohtade. Järgnevatel lehekülgedel kirjeldatakse muu hulgas lühidalt, milline oli 20. sajandi alguses Tartu vabakoguduslik taust, kuhu uus kogudus – mõneti kohmakalt – asetus.

Artikli põhiosa räägib sellest, kuidas arenes suhteliselt väike ja sissepoole hoidev usuühendus 1920.–1930. aastatel Eesti Vabariigis ja hiljem 1940. aastate teises pooles ENSV-s. Arhiivimaterjalide põhjal vaadeldakse koguduse juhtimist ja asjaajamist, käsitletakse suhteid teiste vabakogudustega ning pööratakse tähelepanu vaimulaadile ja usupraktikatele. Selleline lähivaatlus aitab ületada pealiskaudset arvamist, nagu oleks juba ette selge, kes olid „priilased“, „nelipühilased“ või „baptistid“. Kuigi neil oli vabakoguduslik ühisosa, võttis nende areng tavaliselt käänulisema trajektoori, kui võiks eeldada. Näiteks oli paljudel Tartu baptistikogudustel algusperioodil karismaatiline ja vaimutööd rõhutav faas, Lõuna-Eesti

¹ Koguduse varasemad nimekujud olid Tartu Evangeeliumi Kristlaste Vabausu Kogudus (1920–1926), Tartu Kristlik Vabausuliste Kogudus (1926–1937), Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusühing (1937–1946) ja Tartu Saalemi Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Usuühing (alates 1946, kuigi nõukogude ajal võetakse peagi kasutusele lühikese vokaaliga „Salem“). Siinse artikli tekstis on mõnikord kasutusel lihtsalt „vaba-usukogudus“ või „priikogudus“, kuid on püütud silmas pidada, et lugejale oleks arusaadav, mida mõeldakse. Vanas kirjaväisist tsitaadid ja grammatiliselt lonkavad laused on kohendatud pisut loetavamaks.

priilased ei taotlenud kaugeltki alati samasugust rõõmuelamust nagu Lääne-Eesti priilased ja Tartu nelipühilaste hulgast esile astunud vaimulik Paul Himma liikus nelipühilikku entusiasmi vältivale positsioonile. Lisaks pakub artikkel illustratiivset ja detailset materjali, mis võib lisada värvi üldkäsitlustele – näiteks vabakoguduste ja riigi suhete kohta.

Võib muidugi arutleda, kas praeguse Tartu Saalemi Baptistikoguduse ajalugu ei peaks vaatlema hoopis alates 1946. aastast. Siis ühendas riigivõim tollase priikoguduse ja nelipühikoguduse, millest on välja kasvanud tänane kogudus; ja alles siis hakkas kogudus selgemalt liikuma baptistliku enesemõistmise suunas. Kindlasti oli nõukogude periood uut identiteeti kujundav, nii perioodi pikkuse, väliste piirangute kui ka pikaajase juhi mõju tõttu. Olen siiski seda meelt, et varasem arengulugu osutab olulistele teguritele, millega usukogukond oma hilisemas arengus kas nõustub või neid tõrjub, nendega teadlikult või alateadlikult suhestub. Koguduse liikmed kandsid veendumusi ja vaimulaadi sõjaeelsest perioodist sõjajärgsesse aega. Ateistliku aja ümberkorraldused olid drastilised, aga varasemat nad täielikult ei kustutanud. Paul Himma kirjutas 1959. aastal, et Saalemi kogudus „on kahe endise iseseisva koguduse orgaaniline ühendus“. Kuigi liitunud koguduste dogmaatikas oli erinevusi, oli nende vahel „teatud vaimusugulus“ (TSBA, Himma 1959: *s.n.*). See vaimusugulus ei kadunud ka diakroonilises mõõtnes: sõjaeelsest perioodist sõjajärgsesse suundudes.

VABAKOGUDUSLIK USUELU TARTUS 20. SAJANDI ALGUSES

Tartu Saalemi kogudus, esialgse nimega Tartu Evangeeliumi Kristlaste Vabausu Kogudus, ei sündinud 1919. aastal päris tühjale kohale. Linnas oli 20. sajandi hakul mitmeid usuliikumisi, millest mõned olid kogudusena registreeritud, teised aga tegutsesid mitteformaalselt. Kõige jõudsamalt kasvasid baptistikogudused. Tartus oli 1930. aasta alguses 795 täisõiguslikku baptistikoguduse liiget.² See ületas kõigi teiste vabakoguduste

² Tartu Peeteli baptistikoguduses oli 183, Tartu I baptistikoguduses 83, II baptistikoguduses 167 ja III baptistikoguduses 362 liiget. Võrreldes 1920. aastaga oli baptistide koguarv Tartus kahekordistunud (EKBKLA, Eesti Baptisti Usuühingute Liidu aruanded 1921, 1929 ja 1930).

liikmearvu tunduvalt. Enne Teist maailmasõda tegutsenud vabauskogudus ehk Saalemi kogudus oli nii oma sotsiaalselt positsioonilt kui ka liikmearvult pigem marginaalne.

Tartu vabakoguduste vaimulaadis ja elukorralduses oli 20. sajandi esimestel kümnenditel erinevusi, samas siiski ka ühiseid mõjutajaid ja sarnaseid eelistusi. Oma rolli mängis nelipühilik spiritualiteet ja jumalateenistuse praktika, mis 1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses võttis kogu Eestis ja Tartuski selgemalt organiseeritud kuju. Koguduste areng ja kujunemine ei olnud muidugi lineaarne, sest toimus vastandumisi ja oma identiteedi käänulisi otsinguid. Sellel pildil oli hoogsaid pintsli tõmbeid ja erksaid värve, segatud vaoshoituma sõnakesksuse ja sotsiaalse tunnustuse püüdlamisega. Tunderõhulisuse ja ratsionaalsuse skaalale mahub ka Saalemi koguduse lugu, ehkki siin on teisigi jooni, nagu teatud radikaal-
sus tegevuse algusperioodil.

Korrastatumat ja vaoshoitumat vabakoguduslikku tegevust esindas Tartus Pärnumaalt pärit kingseppmeistri Mihkel Oidermanni poolt 1901. aastal rajatud baptistikogudus. Oidermann ei leidnud ühist keelt priilas-
tega, kellega oli mitme aasta vältel koostööd teinud. Mitu priiutlustajat oli tulnud Peterburist Tartusse juba 1890. aastatel (Ader *s.d.*: 145–146). Oidermann ise oli Tartusse saabunud Pärnus 1897 toimunud baptistikoguduste konverentsi läkitusel, sest et Tartus „hädaste ühte baptisti tarvis olevat, kes seal oma ameti kõrval ehk võimalikult alaliselt evangeliumit kuulutaks“ (*Eesti Baptisti koguduste ajaloolik Album* 1911: 129). Esialgu Pärnu baptistikoguduse osakonnana tegutsenud kogudus iseseisvus 1908 ja kandis nime Tartu I Baptisti Kogudus (R. Kaups 1934: 56). Koguduses oli 1914. aastal 82 liiget. Koos käidi üüriruumides, näiteks 1920–1925 endises Rostovtsevi eraülikooli hoones, 1928. aastal hakati kasutama Aleksandri tänaval asunud Tartu III Baptisti Koguduse palvemaja, jäädes esialgu siiski juriidiliselt eraldiseisvaks. Jumalateenistusi peeti ühiselt, aga pühaõhtusöömaaja talitused olid eraldi (Sirkel 1997: 11). Oidermanni rajatud usutöö esindas saksa baptismile omast õpetamisele ja organiseeritud tegevusele orienteeritud vaimulaadi. Kuid mitte kõik vabakogudused polnud samasugused. Hea näide usu elu mitmekesisusest oli paruness Margarethe von Braschi toetatud äratustegevus.

Noorelt lesestunud Margarethe von Brasch, Vaimastvere ja Kriimani mõisa omanik, kellel oli kinnisvara Tartu linnaski, oli usulise pöördumise

läbi elanud Saksamaal. Sajandi algusaastatel kutsus ta välismaalt Tartusse mitu tuntud ja vähem tuntud jutlustajat. Tegevus oli alliansimeelne, Püha Vaimu tööd, usutervendamist ja tunderõhulisi ilminguid soosiv. Tekkiva äratustöö kohapealseks korraldajaks sai Jaan Paidrasson, kes asus 1905 Tartusse elama, olles enne olnud Peipsi taga Selenski priikoguduse juht (Ader *s.d.*: 144). Ta koondas linnarahvast palvetundidesse ja 1905–1906 ristiti ligikaudu 50 inimest nende usu tunnistamise märgiks. Paidrassoni tegevusega tuli kaasa hulk kohalikke priilasi, kes olid selleks ajaks kaotanud oma esialgse energia, kuid polnud ka Oidermanni kogudusega liitunud (Ader *s.d.*: 145–146). „Siis tuli proua selle mõtte peale palve maja ehitada.“ (KBKA, Paidrasson, „Vastused...“, *s.d.*, *s.n.*). Ruumikas palvemaja kerkis Aleksandri tänavale von Braschi krundile 1906. aastal ja asus sellel kohal, kus praegu on Kvartali keskus.

Aastatel 1908–1910 jutlustas Braschi palvemajas mitu nelipühimeelset väliskõnelejat, teiste hulgas üks Euroopa nelipühiliikumise võtmetegelane Jonathan Paul Saksamaalt. Ühe külalise kohta öeldakse koguni, et ta oli „võõra keele rääkija, haigete terveks tegija ja surnute üles ärataja“ (KBKA, Paidrasson, „Vastused...“, *s.d.*, *s.n.*). Ootused imeliste vaimutegevuse ilmingute suhtes olid kõrgele kruvitud. Emotsionaalset usuväljendust leidis ka 1906. aastal asutatud ja Mihkel Oidermanni usutööst eraldunud Tartu Peeteli koguduses, mis „kallaku tõttu tundeliialdustele“ alles 1920. aastal Eesti Baptisti Koguduste Ühendusse vastu võeti (Ader *s.d.*: 363). Selle koguduse alguse juures oli tegev Läänemaa priiiliikumise taustaga Hans Krabi ja tema mõttekaaslasel (R. Kaups 1934: 66).

Käesoleva alajaotuse eesmärgiks ei ole anda ammendavat ülevaadet Tartu baptistide ja priilaste elust 20. sajandi alguses, vaid argumenteerida, et vabakoguduste tegevus oli mitmekesine ning üks selle tunnuseid oli tee leidmine entusiastliku vaimulaadi ja sõnakeskse-tasakaaluka olemisvormi vahel. Mõned kogudused muutusid ajas hillitsetumaks. Vabakoguduste juhidki muutsid oma positsioone, näiteks eemaldus Paidrasson 1910. aastal von Braschi majas töötanud kogudusest, mida ta ise oli aidanud luua, ja rajas rahulikuma ja ratsionaalsema jumalateenistuse korraldusega usutöö, mis 1918 sai Tartu II Baptisti Koguduseks (hilisema nimega Kolgata kogudus (R. Kaups 1934: 76–77)). Braschi majas tegutsev kogudus aga jätkas hoogsamate praktikatega, sellest hoolimata, et ametliku tegevusloa saamiseks ühineti 1911. aastal baptistidega. Alates aastast 1920 kandis

see kogudus nime Tartu III Baptisti Kogudus. Karl Kaupsi töö tulemusel (Kaups tuli Tartusse 1924) ühinesid I ja III baptistikogudus 1930. aastal – ja liitkogudus võttis nimeks Tartu Immaanueli Baptistikogudus. Kaupsi juhtimisel liikus see ühiskondliku tuntuuse, tunnustuse ja elujõulise misjonikoguduse mudeli suunas. Aastal 1934 oli Immaanueli koguduses 478 liiget ning sel olid misjonipunktid Võnnus, Piirissaares, Rakkes ja mujal (R. Kaups 1934: 57).

Tuleb arvestada sedagi, et sõnad „baptist“ või „priilane“ ei olnud 20. sajandi Lõuna-Eestis nii täpselt määratletud mõisted, nagu need kipuvad olema meie kujutluses tänapäeval. Venemaal asuvate priikoguduste jumalateenistused ei pruukinud taotleda selliseid rõõmuväljendusi, nagu oli Läänemaa ja Põhja-Eesti priilaste seas levinud (Ader *s.d.*: 363). Tartu ja Lõuna-Eesti priilased kandsid pigem Peterburis ja Peipsi-tagustes küla-des kujunenud priiliikumise iseloomu, mis oli vaoshoitum, kuigi nendegi seas ei puudunud hõiskepalved, keelterääkimine (glossolaalia) ega prohvetus (Ader *s.d.*: 148). Entusiastlikumat voolu esindas Tartus siiski eelkõige Margarethe von Braschi pühitsus- ja nelipühiliikumise sugemetega tegevus. Brasch ise suri 1932. aastal Saksamaal nelipühilaseks (Eisenlöffel 2006: 79). Tartu baptistikoguduste algus oli aga mõnelgi puhul hoopis intensiivsem ja ekspressiivsem, kui nende hilisem ajalugu eeldaks.

Et pilt veel kirjum oleks, jõudis 1920. aastatel Tartusse uus nelipühiliku äratusliikumise laine. See oli inspireeritud Rootsi misjonäride tegevusest ning seda iseloomustas keelterääkimine, valjuhäälnelne palve ja veendumus, et Püha Vaim sekkub imesid tegevalt inimeste ellu. Aastal 1927 asus Tartusse elama Valdemar Ölvingsson, kes hakkas pidama regulaarseid kuulutuskoosolekuid. Ta andis välja ajakirja Valgus, mille tiraaž tõusis 1929. aastaks 3000-ni (Post 1990: 71). Trükkis oli ühtlasi oluline misjonivahend. Tekkiva koguduse tuumiku moodustasid Otepäält ja Narvast Tartusse kolinud nelipühilased, keda värske äratusliikumine oli kaasa haaranud (Kiil 1997: 48). On loogiline arvata, et nelipühilaste hulgas oli varasema prii- ja baptistikoguduse taustaga inimesi.

Alates aastast 1931, pärast Ölvingssoni Tallinna siirdumist, oli Tartu nelipühilaste juhiks Theodor Kreitsberg, tollal 25-aastane ärimees, kes leidis suuremad üüriruumid Ülikooli tänaval raekoja taga ja korraldas usuühenduse ametliku registreerimise 1932. aastal Tartu Vaba Evangeeliumi Kogudusena. Koguduses oli 1936. aastal mõningatel andmetel üle

300 liikme, ehkki näiteks peakoosolekul 19. märtsil 1935 osales 72 liiget (Kiil 1997: 49; RA, Siseministeerium, Tartu Vaba Evangeeliumi Kogudus 1932–1937: 2). 1934. aasta kirikute ja usuühingute seaduse alusel kogudust registreerida ei õnnestunud; 1937. aasta kevadel jäeti koguduse põhikiri kinnitamata. Siseminister väitis politsei ettekannetele toetudes, et nelipühilaste jumalateenistused on valjuhäälsed ja korratud; need „segavad ja häirivad ühiskondlikku rahu ja on seetõttu kahjulikud riigile“ (RA, Siseministeerium, Tartu Vaba Evangeeliumi Kogudus 1932–1937: 9). Seletuskirjas peegeldub nn vaikivale ajastule omane tõrjuv hoiak mitte ainult konkreetse usuühingu, vaid nelipühilaste suhtes üldse. Kogudus likvideeris oma tegevuse, andes talle kuulunud vara 451 krooni ja 10 sendi väärtuses Tartu II Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühingule misjoni teostamiseks (RA, Riigikantselei, Tartu II Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühingule... 1937: 1–2; Siseministeerium, Tartu Vaba Evangeeliumi Kogudus 1932–1937: 18). Sisuliselt tähendas see, et nelipühilased liitusid evangeeliumi kristlaste liiduga ja rajasid Tartu II Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühingu, mis jätkas nende senist tegevust.

Kui selle artikli fookuses olev Saalemi kogudus – esialgu vabausu-kogudus ja hiljem priiusuühing või lihtsalt juhi järgi Joonase kogudus – 1920. ja 1930. aastatel alles otsis oma teed, siis baptistid elasid Tartus üle kiiret arenguaega. Samuti tegutsesid aktiivselt nelipühilased. Selle kõrval oli vabausuliste osaduskond üsna tagasihoidlik ja isegi isoleeritud. Ometi oli neil kõigil omavahelisi kokkupuutepunkte: ajaloos jagasid nad ühiseid usulisi püüdlusi, mõnikord vastu- ja mõnikord koosmeeles. Nõukogude võimu tulles aga pidid need kogudused liituma organisatsiooniliselt. Sellest rohkem käesoleva kirjatöö lõpuosas.

SAALEMI KOGUDUSE EELLUGU JA ASUTAMINE

Saalemi koguduse ametlik algus on dateeritav jõuluajaga 1919, mil Tartus madalas puithoones Pihkva (Võru) tänaval majas number 18 kogunenud usugrupp Johannes Joonase juhtimisel otsustas oma tegevuse ametlikult registreerida. Vastav avaldus on allkirjastatud 24. detsembril 1919. Põhikiri kinnitas, et koguduse eesmärgiks on „pühakirja lugemise, palve ja vaimuliku laulu koosolekuid pidada“ (RA, Tartu Evangeeliumi Kristlaste

Vabausi Kogudus 1920–1940: *s.n.*; vt ka TSBA, Himma 1959). Eesti Vabariigi registreerimist taotleval kogudusel oli omanäoline eellugu.

Nimelt oli sajandi alguses Tartu maakonnas Rõngu lähedal tekkinud talupidaja Juhan Maanuse (Magnuse) eestvõttel usuliikumine, mis nõudis äärmist lihtsust ja askeesi, ühendades selle kommuunilaadse ühiseluga. Maanus oli pöördunud ja ristitud prii liikumise vaimus, kuid tema pühendumine võttis lihasretusliku vormi. Küllaltki suures talus, kus oli kahekümnepealine piimakari, tekkis omalaadne vabakoguduslik „klooster“, kus valitses kindel päevakord ja reeglistik, mida kõik pidid järgima. Peremehe usulaadi pooldajad tegid majapidamises talutööd. Söödi napilt, sealiha oli taunitud, kuigi mitte päris keelatud. Maanusel oli suur autori-teet, tema sõna maksis palju (Ader *s.d.*: 149).

Kui autoritaarsusele kalduv Juhan Maanus 1907. aastal suri, jätkas tema tööd senine abiline Johannes Joonas. Tema tegevus koondus Peku (Pekko) tallu. Peku asus Palupera ja Otepää vahel, Pekujärve ehk Äidu Kaanjärve ääres. 1909. aastal ostis Johannese ema Leena Joonas talu Palupera mõisnikult Mathias Fuchsilt 5000 rubla eest (RA, Tartu Kinnistusamet, Palupera mõisast eraldatud talu... 1909–1940: *s.n.*). 1947. aastal, kui talu läks Otepää Piimaühistu kätte, oli selle omanduses 40,13 hektarit maad (millest põldu 18,9, heinamaad 5,7 ja karjamaad 8,01 hektarit, lisaks pisut metsa ja muutarbelist maad) (RA, Otepää Põllumajanduslik Ühistu. Otepää Piimaühistu, „Peko“ talu üleandmise akt, 1947: 2).

Väikese usuliikumise juhiks saanud Johannes Joonas, sündinud 1878, oli tollal vaevalt 30-aastane (TSBA, Liikmete tähestikuline register). Ta muutis ühiselu veelgi rangemaks, küllap nooruslikus tuhinas ja äärmuslikkuses. Patud tuli üles tunnistada, kiusatuste võitmiseks nõuti külmas vees istumist või keha soolveega hõõrumist, juhtidele tuli kuuletuda, sest kõik teised olid usuliselt alles „lapsed“. Levis õpetus, et „need, kes abielus, peavad elama nii, nagu ei oleks neil naist“ (Võsu 1951: 31). Võõrastega ei suheldud. Maanuse-Joonase kommuunil oli terve rida äärmusliku usugrupi tunnuseid (Ader *s.d.*: 149–150; vrd Lehtsaar 1997). Sellega kaasnes liialdusi ja väärnähteid, tõenäoliselt ka ebakõlbelisi juhtumeid, mille vastu liikumine ise nii rangelt võitles. Karl Kaups, kes 1920. aastatel kujunes Tartus mõjukaks baptisti jutlustajaks, ei tahtnud Joonase juhitud vaba-usuliste kogudusega mingit tegemist teha, sest leidis, et nad diskrediteerivad baptistide tegevust: „inimesed panid siin kõik ühte patta“, arvates,

et „ühed pistlased kõik“ (K. Kaups 1963: 57–58). Peku kommuun, mis 1917–1918 sattus Otepää priilaste terava kriitika alla, lagunes pärast juhi ja mõnede liikmete Tartusse kolimist. Koht müüdi 1925. aastal August Lampile (RA, Tartu Kinnistusamet, Paluperä mõisast eraldatud talu... 1909–1940: *s.n.*).

Tartus seadustas usugrupp oma tegevuse. Priilasliku iseloomuga Evangeeliumi Kristlaste Vabausu Kogudus registreeriti Tartu-Võru Rahu-kogus 9. jaanuaril 1920. aastal. Protokoll ütleb, et kogudus on juba „üle kahekümne aasta oma usuliku tegevuse ja seisuse sees Tartu maakonnas seisnud, kuid seni ajani ilma põhjuskirjata“. Avalduse andsid registriosakonda sisse kolm koguduse liiget: Johannes Joonas, Julius Joonas ja Vassili Pöder. Tegevuse ametlik vormistamine oli hea põhjus vaadata tulevikku. Jääb mulje, et kogudus tahaks alustada otsekui puhtalt lehelt: „Jumala abiga peale registreerimise noor veike usklik kogudus [alustab] kui oma esimest käiku 1920. aastal peale ja unustab kõik oma vead ja nõdrused ja rumalused kui ka eksidused ära[,] mis keegi liige on koguduses eksinud ja komistanud, nii et vanasid asjasid ja vigasid ei saa ette toodud[,] vaid kõik peakoosoleku läbiräägimisel üks teisele on andeksandud ja ära unustatud.“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll, 31. 01.1920).

Valitud viieliikmelisse nõukogusse kuulusid lisaks eelnimetatud asutamisdokumendi esitajatele veel Amalie Paavel ja Leena Stamberg. Põhikirja järgi oli nõukogu ülesandeks valida enda hulgast koguduse vanem ehk jutlustaja (RA, Tartu Evangeeliumi Kristlaste Vabausu Kogudus 1920–1940: *s. n.*). Ootuspäraselt valitakse jutlustajaks Johannes Joonas (originaalis Juhanes Joonas). See oli ka teiste kohalolijate soov, sest Joonas oli juba aastaid koguduse vanema ülesandeid täitnud. Jutlustaja abiks sai Julius Joonas, Johannese 21-aastane poeg.³ Pole teada, kui palju liikmeid sel peakoosolekul kohal viibis, kuid pannakse kirja, et puudunud liikmed ei saa vastuvõetud otsuseid kahtluse alla seada, sest need „selle vasta mingit vastu-kõnet ei või tõsta[,] kes pole mit[t]e [kohale] ilmunud“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll, 31. 01.1920). Koguduse juhi valimine väikeses ringis, ehkki üldkoosoleku tunnustusega, on vabakoguduslikule asjaajamisele ebatüüpiline; tavaliselt

³ Julius Joonas sündis 1898. aastal (TSBA, Liikmete tähestikuline register).

oli vabakogudustes (nt baptistide hulgas) juhtide valimine ka formaalselt demokraatlikum.

Mõnedel andmetel võis Joonase varasem tegevus Lõuna-Eestis kaasa haarata kuni 70 inimest (Ader *s.d.*: 149). Võib üsna kindlalt väita, et Tartus koondus tema ümber esialgu tunduvalt väiksem toetajaskond. Ühekordne maja, kus palveruum asus, kuulus Ano [Anu] Joonasele, koguduse vanema abikaasale.⁴ Tegevust toetati liikmete annetustest ja jutlustaja otsesest või kaudselt toetusest, sest Joonas oli majanduslikult kindlustatud. Kirjatoimetaja tõdes 1920. aastal, et kogudusel vara puudub (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll, 31. 01.1920). Veel 1937. aastal mainitakse, et kuna kogudusel „mingisugust kinnis varandust ei ka vallasvarandust ei ole[,] tegutseb usuühing A. Joonase ruumides“ ja palvela „üleval pidaja on usuühingu vanem Juhannes Joonas“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll, 13. 06.1937). Jutlustaja töö eest Joonas koguduselt palka ei võtnud (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokoll nr 1, 13.06.1937). On arusaadav, et see muutis koguduse jutlustajast tugevasti sõltuvaks ja lisas juhile koguduse elu korralduse küsimustes sõnaõigust.

Näib, et kogudusel ei olnud esialgu erilisi tööharusid välja kujunenud. Enne Teist maailmasõda ei ole protokollides juttu laulukoorist ega püha-päevakooli tööst. Tegemist oli kogodusliku eluga, mis koonduski peamiselt jumalasõna kuulutusele ja ühisele palvetamisele (TSBA, Himma 1959: *s.n.*). Algusest peale sõnastati siiski hoolekandetöö, puudustkannatajate toetamine. Hoolekande töörühmas olid 1920. ja 1930. aastal Liisa Pöder, Alma Soodla ja Julius Joonas. 1932. aastal, kui kogudus tahtis neid taas tagasi valida, öeldakse protokollis, et „vanad ei taha sõna kuulda“ – see tähendab, et senised hoolekandetoimkonna liikmed tõrjuvad tagasivalimise vastu, kuid „viimaks lubavad oma peale seda tööd võtta“. 1935. aastal oli kogudusel mingi vaestekassa, kuid ilmselt oli tegemist väikeste summadega (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 06.01.1932; revisjonikomisjoni ja juhatuse aruanne, 10.02.1935). Aastal 1940 valiti vaeste hoolekandetööle kuus inimest (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid

⁴ Ano Joonas sündis 1866. aastal (TSBA, Liikmete tähestikuline register; vt ka TSBA, Nime kirjad, „Joonas, Ano“).

raamat. Protokoll nr 7, 30.06.1940). Kindlasti oli koguduses vähekindlustatud, keda jõudumööda toetati, kuid pole põhjust arvata, et see tööharu oleks olnud täpselt reglementeeritud ja organiseeritud, pigem toetati üks-teist südame sunnil ja vajadust märgates.

REGISTREERIMISED 1920. JA 1930. AASTATEL JA LIITUMINE PRIILASTEGA

Tartu vabausukoguduse ametlik registreerimine 1920. aastal ei toonud kaasa suuri muutusi osaduskonna harjumustes või jumalateenistuses. Kogudust iseloomustas jätkuvalt usuline püüdlus, mingite tugevate struktuuride või korralduslike mudelite kujunemiseks polnud piisavalt inimesi ega sotsiaalset-hariduslikku võimekust. Asjaajamine oli konarlik, näiteks esimesele protokollile ei järgne viie aasta jooksul ühtki, ehkki elululisi ja vaimulikke asju üheskoos tõenäoliselt arutati. 1932. aastal öeldakse, et kogudusel on sagedasti „erakorralised peakoosolekud ... kus kõik läbi räägitakse, juhatatakse ja õpetatakse“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusühing; Protokollid 1920–1939. Protokoll 06.01.1932). Protokollid jäävad siiski lünklikuks, kuigi kogudusel on kirjatoimetaja. Peakoosoleku otsusega valiti 26. detsembril 1925 koguduse vanema Johannes Joonase abideks Eduard Zääro (Zääru) ja Jaan Ratassep (TSBA, Tartu Saalemi Priiusühing; Protokollid 1920–1939. Protokoll 26.12.1925). Lisaks on olemas revisjonikomisjon ja juba nimetatud hoolekanderühm.

Eesti Vabariigis 1925 vastu võetud usuühingute ja nende liitude seadus sätestas: „Riik ei toeta ega anna eesõigust ühelegi usuühingule ega nende liidule.“ (Riigi Teataja 1925: 1051). Riigi ja kiriku lahusus oli vabakogudustele ootus- ja meelepärane; pealegi lisas see usuühingule tegevusvabadust (Rohtmets 2018: 92). Asjaajamisest ei pääsenud kogudus ometi. Tartu vabausukogudus taasregistreeriti 15. juulil 1926 vastavalt uuele seadusele siseministeeriumis, ja ametlikuks nimekujuks sai Tartu Kristlik Vabausuliste Kogudus (RA, Siseministeerium, Tartu Kristlik Vabausuliste Kogudus 1926: 6). Peakoosolekul 20. oktoobril 1926 valiti põhikirjaliste muudatuste tõttu taas koguduse juhtorganid, näiteks polnud juhtorganiks enam nõukogu, vaid 5–6-liikmeline juhatus. Põhikiri sätestas nüüd, et koguduse vanema valib täiskogu (RA, Siseministeerium,

Tartu Kristlik Vabausuliste Kogudus 1926: 3–4). Koguduse vanem ja peakoosoleku juhataja Johannes Joonas andis kohalolijatele sõna: „...kas armas kogudus olete minuga rahul selle uue registreerimise astmel – või jätate mind vabaks sellest ülesandest, et mina seda rahvast ka tulevikus juhin?“ Kogudus vastas püsti seistes ühel häälel, et „meie praegune vanem jäägu meile... ikka kogudust juhtima“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing; Protokollid 1920–1939. Protokoll 20.10.1926).

Johannes Joonas jätab oskusliku juhi mulje ja tema positsioon oli kindel. Tema küsimus kogudusele kõlab retoorilisena. Ta tänas kogudust üksmeele eest, mis kokkukuuluvust ja poolehoidu veelgi tugevdas.

1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus ning selle tõlgendamine siseministeriumis ei võimaldanud jätkata iseseisva kogudusena; nüüd tunnistati vaid keskorganitega usuliste ühenduste liite ja kirikuid. Eesti nn vaikival ajastul suurenes riigi kontroll usuühenduste üle – „tsentraliseeritud organisatsioon oli lihtsam ohjata“ (Rohtmets 2018: 121–122). Tartu vabausuliste kogudus pidi paratamatult küsima: kellega liituda? Otsiti koostööd Eesti priilaste liiduga, mis kandis nimetust Eesti Jeesuse Kristuse Evangeeliumi Koguduste Ühendus (alates 1936 Evangeeliumi Priiusuühingute Liit). On selge, et koostöö otsimine tulenes eeskätt riigi suhtumise muutusest, mitte kaalutletud sisulisest vajadusest või teoloogilisest püüdest väljendada kristlikku ühtsust. Arvestades Saalemi koguduse ajalugu, võib küll öelda, et priikogudustega oli selle liikmetel kõige rohkem hingesugulust. Kogudus võeti priilaste liitu vastu 22. juunil 1935 Vedras Läänemaal aset leidnud priikoguduste konverentsil. Kohalolijad „harutasid pikalt ja laialt Tartu koguduse käiku“, kuid otsustasid „häälte enamusega vend Joonast ja tema kogudust“ liitu vastu võtta (RA, Siseministerium, Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusuühing 1935–1937: *s.n.*). Kodus Tartus selgitas juhataja, et „meil teine koguduse nimetus ja põhikiri on, aga usuliste vaa[de]te poolest oleme seesama tunneline [tundeid rõhutav] rahvas“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing; Protokollid 1920–1939. Protokoll 30.06.1935).

Priilastega liitumise lõplik vormistamine takerdus esialgu koguduse ametliku registreerimise venimise tõttu. Tartu Kristliku Vabausuliste Koguduse 1935. aasta veebruaris esitatud põhikirja ei olnud siseministerium 1936. aasta alguseks veel kinnitanud (RA, Siseministerium, Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusuühing 1935–1937: *s.n.*). Vastates koguduse

suulistele järelepärimistele, soovitasid riigiametnikud, et „samasihilised ja samausulised usuühingud liituks ja võtaks omaks ühise põhikirja“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 02.02.1936). See aga nõudis asjaajamist, mis ei läinud ladusalt. Ehkki priilased olid omapoolse liitumisotsuse teinud 1935. aasta suvel, otsustas Tartu kogudus alles 2. veebruaril 1936 võtta endale uueks nimeks Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusühing ja liituda Evangeeliumi Priiusühingute Liiduga. Asjaajajateks volitati Johannes Joonas, Julius Joonas ja Jaan Rataspepp (TSBA, Tartu Saalemi Priiusühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 02.02.1936). Näib, nagu oleks varasem priilastega liitumise kava olnud pigem koguduse juhi initsiatiiv, mis nüüd tuli korrektselt vormistada. Alles 15. mail 1937, rohkem kui kaks aastat pärast esimest registreerimiskatset ja põhikirjas mitme muudatuse tegemist, kinnitas siseministerium Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusühingu põhikirja (TSBA, Tartu Saalemi Priiusühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 13.06.1937; RA, Siseministerium, Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusühing 1935–1937: *s.n.*).

Eesti priilastega, kellest suurem osa elas ikkagi Lääne-Eestis ja saartel, olid Joonase koguduse suhted ilmselt sõbralikud, kuid mitte tihedad. Protokolliraamat rõhutab, et kogudus on priilaste liidus, „aga siiski iga ühing omas palvelas on enam vähem iseseisev“ (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokoll nr 1, 13.06.1937). 1938. aastal ei leidunud Tartu koguduses kedagi, kes oleks läinud Saaremaal Vanamõisas toimuvale priilaste konverentsile. Muidugi oli reis Saaremaale pikk, eriti tollastes oludes, kuid suurt motivatsiooni kohtuda vendade-õdedega, kellega alles liituti, ei paista ka kusagilt. Iseisva ja koguni isepäise koguduse traditsioon ei muutunud praktikas nii kergesti.

KOGUDUSE TÖÖST JA VAIMULAADIST 1930. AASTATEL

Nagu mainitud, iseloomustas Saalemi kogudust enne Teist maailmasõda sissepoole suunatud usulaad. Sellist misjoniaktiivsust, mis oli tunnuslik näiteks nelipühilastele, Saalemi kogudus ei evinud. Samad nimed

figureerivad läbi aastate juht- ja töörühmades. Ega peakoosolekutel keegi uuenduslike ideedega välja ei tulnudki. Koguduse vanema autoriteet oli suur ja liikmed jäid juhtide pakutud ettepanekute puhul tavaliselt nõustuja rolli. Samas võib järeldada, et kogudusel oli tugev identiteet ja kokkukuuluvus: tuumikul ühine ajalugu; tuntud juht, kes kannab hoolt; võibolla ka mingi tõrjutuse kogemus, mis liidab. Liikmeid oli saja ringis, näiteks 1938 oli koguduses alla saja liikme (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 29.05.1938). See tähendas, et üksteist tunti hästi. Pealegi toimusid jumalateenistused väikeses ruumis (palveaal ja kõrvaltuba kokku 58 ruutmeetrit), mis tähendas otseses mõttes küünarnukitunnet (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatus Protokolliraamat. Protokoll nr 2, 02.02.1947). Osaduskonna konformismi tase on niisugustel tingimustel tavaliselt üsna kõrge.

Ühtsust tuleb muidugi hoida ja kujundada. Lisaks koguduse vanema Johannes Joonase sõnavõttudele ja manitsustele võeti mõnikord otseselt distsiplineerivaid meetmeid, kuigi mitte väga sageli. Näiteks kasutati pühaõhtusöömaajast osavõtmise keeldu: 26. detsembril 1937 jättis kogudus kaks liiget kõrvale leivamurdmisest ehk pühaõhtusöömaajast, sest et nad olid koguduse ja selle vanema peale „laidukõnesid“ levitanud. Kuid mõne kuu pärast, 27. veebruaril 1938, lubas ühiskoosolek neid jälle leivamurdmisel osaleda, „sest et nemad oma laimu andeks palusid koguduselt ja selle vanemalt“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 29.05.1938).

Vanem Joonase sõnavõttud, niivõrd kui kirjalikud allikad lubavad järeldada, olid õhutava ja julgustava sisuga, innustades koguduse liikmeid üksmeelele ja ühisele tööle. Kaasjuhte kinnitas juhataja olemine „tõsised Issanda viinamäel töötegijad“, kes „raskuste peale vaatamata oma kristliku[le] ametile ustavaks ja truuiks tahavad jääda palgata kui Jumala hoone üles ehitajad“ (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokoll raamat. Protokoll nr 1, 13.06.1937). Ühistunnet aitasid luua pühakirja kujundid ja keelekasutus. Pole kahtlust, et ka raskuste kohtamine võib osadust suurendada. Kas palgata töötamine koguduses oli põhimõtte küsimus või tulenes tagasihoidlikest võimalustest, jääb lahtiseks. Seni kuni vanem ise oli koguduse „peasponsor“, see teema teravalt esile ei tõusnud.

Siinkohal veel mõned näited sõnavõttudest. Aastal 1929 rõhutas koguduse vanem, et „kogudus elavamaks usus ja armastuses saaks, et meie enam vilja kannaks“. Vilja kandmisena mõisteti kristlikku elu, palvetamist, jumalateenistustel kohal viibimist ja pühaduses kasvamist, mis suuresti tähendas osaduskonna käitumishormidele vastamist (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 01.09.1929). Juhataja manitses „kogudust armastusega ära sallida üksteist[,] komistused [-] neid Jumala ette kanda[,] leplikud olla[,] rumalused andeks anda ja omas koguduses truuks jääda“ (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokoll 10.02.1935). Evangeliseeriv või misjonlik tegevus näib olevat tagaplaanil. Sageli lõpeb peakoosolek õnnistuse, laulu ja palvega. Kogunemisel 19. jaanuaril 1936 palvetab kogudus küll riigi valitsuse ja juhtivate tegelaste eest, kuid võib arvata, et see oli poliitiliste sündmuste mõju koguduse elule, mitte tavaline palveteema (TSBA, Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939. Protokollid 19.01.1936 ja 13.06.1937). Riigis oli kaitseseisukord, mis tõi kaasa muudatusi ühiskonnas ja valitsemises, koguduse enda põhikiri oli siseministeeriumis kinnitamata – juba neis tõikades on piisavalt palvetamise ainet.

Usuliikumiste elus on alati otsustava kaaluga juhi lahkumine. Pärast Johannes Joonase surma 1939. aastal sai koguduse vanemaks Jaan Ratassepp,⁵ kes ligines juba 70. eluaastale. Ratassepp oli varemgi kandnud vastutust erinevates rollides – ja ta oli igati loogiline valik tööd jätkama. Ta „lubab kõik võtta oma kohustuseks, et hea korrastada koguduse arengut ja kasvamist, kuid palub ka, et terve kogudus temale selleks oma abi annaks“ (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokoll nr 2, 03.09.1939). Üleminek on sujuv. Meeleparandus ja üksmeel on ikka olulised väärtused. Näiteks sissekanne 1943. aastast ütleb: „Koosoleku juhataja küsis koosolijatelt nende südametunnistust ja armastust üksteise vastu[,] et meie võiksime üksteist armastada Jumala sõna alusel. Kus mitmed liikmed tundsid[,] et nende seisus [seisukord] ei ole mitte kohtlane [siiras, ausameelne] Jumala ees ja alandasid [alandusid,] paludes koguduselt ja teistelt liikmetelt andeks. Lõpuks ühine palve, kus kõik anti Jumala hooleks, et see ise kõike juhiks[,] kuis see Tema püha tahtmine on.“ (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokoll nr 10, 06.06.1943).

⁵ Jaan Ratassepp sündis 1871. aastal (TSBA, Nime kirjad).

Koguduse vaimulaadi põhirõhk oli jätkuvalt kristlikul eluviisil, koguduslikus keeles pühitsusel.

Uue juhiga tuli aga kaasa vähemalt üks muutus: liikmeskond saab rohkem kaasaráäkimise võimalusi. Peakooolekutel 1940. aastatel arutatakse ja protokollitakse uute liikmete vastuvõtmise küsimusi, mida Joonase ajal ei tehtud. Vähemalt 1926. aasta põhikirja järgi pidi koguduse vanem esitlema uut liiget kogudusele, kes otsustas vastuvõtmise, kuid kui seda tehti, siis protokollides see ei kajastu. Ratasapp viib selle teema koguduse ühisesse ringi: 22. märtsil 1940 võetakse vastu viis liiget, 28. aprillil kolm, 9. juunil kaks ja 30. juunil neli liiget (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Priiusuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokollid nr 4–7). Mõistagi oli tulemisi ja minemisi liikmeskonnas varemgi, kuid kuni 1939. aastani oli sel puhul võtmeisikuks koguduse vanem. Nüüd nihkub otsustamine – vähemasti formaalselt – koguduse ühiskoosolekule.

Liikmeskonna liikumiste kohta pakuvad Saalemi nimekirjad iseloomulikke näiteid. Ootuspäraselt on mõned liikmed tulnud baptistikogudustest, või sinna läinud, näiteks Jüri Waimel, kes 1924. aastal läks Jaan Paidrassoni kogudusse, mis oli ametlikult baptistikogudus, kuid priiilalik-sõnakeskse laadiga. Senni Liivamägi on läinud Tartu III baptistikogudusse 1925. aastal. Helene Wihma on tulnud Kolgata kogudusest 1935. aastal. Mai Braun, kelle Karl Kaups ristis 1927, on tulnud vabausukogudusse „baptistist“ 1933. aastal ja siis nelipühilastega liitunud 1937. aastal. Liikumisi ühes või teises suunas oli kahtlemata rohkemgi. Mõned koguduse liikmed on kogudusest „lahkunud teadmata“. Leidub ka sissekanne, et Jüri Põlts on ennast palunud maha kustutada evangeeliumi vabausukogudusest 1932. aasta hakatusel – „mõnesuguste arusaamatuste perast, teiste vendade ja õdedega läbisaamatuse perast“ (TSBA, Liikmete nimekiri).

Mõistagi on mitu koguduseliiget tulnud üle luteri kogudustest. Anna Weski tuli Peterburi Jaani koguduse hingekirjast. Alma Soodla on olnud Kodavere või Alatskivi kiriku hingekirjas, kuid 23. mail 1923 vette kastmisega ristitud ja Joonase kogudusse astunud. Koguduses oli ka neid, kes sisuliselt kaasa töötasid, kuid kelle kirikutähte polnud luteri või mõnest teisest kogudusest taotletud või saadetud. Leena Wärsi „nime kirjalikult ei ole siin koguduses olnud[,] aga tegelikult on tema siiski selle koguduse liige“. Suurem ristimine näib olevat toimunud 1933–1934, kui kogudusega

liitus vähemalt üheksa inimest (TSBA, Liikmete nimekiri.) Ka poliitiliste muutuste keerises liitus kogudusega rohkem inimesi, näiteks 1940–1943 liitus Saalemi priiusuühinguga 33 inimest, kellest 19 liitus 1943. aastal (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokoll raamat. Protokollid nr 4–7, 9, 11).

Jaan Ratassepa juhtimisel kogudus edenes ja tegutses stabiilselt, kuigi ees ootasid seniolematud pöörded. Nõukogude võimu esimesel aastal ja Saksa okupatsiooni ajal jätkati jumalateenistustega, koguduses väga suuri sõjakaotusi ei olnud. Ratassepp, kes elas maal ja pidas Tartust kümme-konna kilomeetri kaugusel Arupää külas Soosaare talus põldu (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 21), veetis ilmselt terve pühapäeva palvemajas, sest vaimulikud koosolekud toimusid siis hommikul kell 10 ja õhtul kell 17.⁶ Majanduslikult tuli kogudus kuidagi toime, kuigi suuri ressursse ei olnud: 1943. aasta keskpaiku oli kassas 246 riigimarka ja 1942 viimase poolaasta ja 1943 esimese poolaasta väljaminekud olid 447 riigimarka (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokoll raamat. Protokoll nr 10, 06.06.1943).

KAHE KOGUDUSE ÜHINEMINE

Koguduse elukorralduse pööras pahupidi nõukogude võim, mis taaskeh-testati Eestis 1944–1945. Kirikute tööd hakkas kontrollima ja suunama usuasjade volinik, kes Eestis NSV-s määrati ametisse 25. jaanuaril 1945. Esimeseks volinikuks Eestis oli julgeolekutöö taustaga Johannes Kivi (Altnurme 2001: 36). Kogudused tuli uuesti registreerida, selle õnnestumine aga sõltus vabakoguduste puhul muu hulgas valmisolekust liituda uue struktuuriga – evangeeliumi kristlaste ja baptistide ühendusega. Saalemi priiusuühing valis aprillis ja juunis 1945 kahekümniku, kes taotles koguduse registreerimist (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 5). Evangeeliumi kristlaste ja baptistidega samasse liitu astumine otsustati 18. novembril 1945 (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokoll

⁶ Saalemi Priiusuühingu jumalateenistuste infotahvel. Tartu Saalemi Baptistikoguduse valduses.

raamat. Protokoll nr 14, 18.11.1945). Usuasjade voliniku survele, kes nägi probleemi selles, et senine vanem Jaan Ratasseppe ei elanud linnas, valiti oktoobris 1946 uueks koguduse juhiks Osvald Parts. Viimane oli Saalemi koguduse liikmeks olnud alla aasta (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokollid nr 15, 09.02.1946, ja nr 16, 06.10.1946). Parts tegutses varem nelipühikoguduses ja oli tulnud sealt Saalemissse veebruaris 1946 (RA, Siseministeerium, Tartu Vaba Evangeeliumi Kogudus 1932–1937: 1; NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s, Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 1). Ta jäi koguduse juhiks vähem kui kolmeks kuuks, kuni Paul Himma valimiseni vaimulikuks. Saalemi koguduses oli 1946. aasta keskpaiku 125 liiget – 23 meest ja 102 naist (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 19).

Nagu teada, vähendas uus riigivõim usuühingute arvu nende ühendamise teel, lootes sel moel usulist tegevust paremini kontrollida. Nõukogude võimu survele otsustasid Saalemi priiusuühing ja Tartu II Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühing liituda. Viimane oli sisuliselt Tartu nelipühikogudus, varasema nimega Tartu II Evangeeliumi Kristlaste Vabausühing (TSBA, Tartu Evang. „Saalemi“ Prii-usuühingu koosolekute protokollid raamat. Protokoll nr 17, 25.12.1946; Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 1, 25.12.1946).⁷ Otsused sündisid mõlemas koguduses taas „ühel häälel“, mis näitab, et koguduse liikmed kas usaldasid juhte täielikult või ei sõandanud diskussiooni alustada (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 27–30). Pealegi olid usklikud nõukogude võimu surve mehhanisme tunda saanud – eriarvamused ei olnud teretulnud. Nelipühilased olid küll 1945. aasta kevadel avaldanud soovi omaette kogudusena jätkata, arvates, et võivad säilitada oma liikmesuse evangeeliumi kristlaste liidus (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 1, 1p), kuid see polnud võimalik. Tegelikult oli riigivõim nelipühikoguduse suhtes negatiivselt häälestatud ja volinik eelistas

⁷ Nelipühikoguduse uus nimi, mis oli kasutusel hiljemalt 1946. aasta märtsis, viitas valimisolekule töötada evangeeliumi kristlaste-baptistide (EKB) struktuuris (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 12, 12p).

nende tegevuse lõpetada (Pilli, Valk 2005: 95). Päriskõne siiski ei läinud.

Nelipühikoguduse juhid ja aktiivsed kaastöölised Hugo Hanson, Paul Himma ja Heleene Maasing muidugi ei teadnud võimukoridorides liikuvaid mõttekäike. Kuid nad kohanesid kiiresti ja mõistsid, et ainus võimalus kogudusena ellu jääda oli astuda evangeeliumi kristlaste-baptistide liitu. Tagantjärele võib oletada, et küllalt kiire kohanemine andis neile võimaluse jätkata. 1946. aasta keskel, kui kogudus oli ennast juba seostanud evangeeliumi kristlaste-baptistide (EKB) struktuuridega, oli nende osaduskonnas 137 liiget – 25 meest ja 112 naist (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 15). Jumalateenistused toimusid Filosoofi 5. Koguduse peakoosolekul 25. detsembril 1946 informeeris Paul Himma kohalolijaid usuasjade voliniku ettepanekust ühineda Saalemi kogudusega (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 27–28). Usklikud, kelle jutlustaja Herman Söderlund ja juhatuse esimees Nikolai Maasing olid punavõimude poolt 1941. aasta suvel arreteeritud ja jäljetult kadunud (Kiil 1997: 50),⁸ ei saanud seda ettepanekut tõlgendada kui valiku andmist. See oli käsk.

Ühinemine nelipühilastega ja nõukogude aeg avasid Saalemi koguduse elus uue peatüki. Isegi uus protokolliraamat võeti kasutusele, ehkki vanas oli veel ruumi küll. Protokollijaks sai Heleene Maasing, ja nii dokumentide esitus kui ka käekiri muutusid hästi loetavaks ja varasemaga võrreldes sisuliselt selgemaks.

Kuna tegemist oli ajaloolise sündmusega, mis koguduse elu pikkaajaks aastateks määras, tasub ühinemiskoosolekul pisut lähemalt peatuda. Mõlemad kogudused, nii „Võru tänava priilased“ kui „Filosoofi tänava nelipühilased“ pidasid eraldi koosoleku samal ajal, esimesel jõulupühal, 25. detsembril 1946. Saalemi palvemajas otsustati ühinemine pisut pärast kella 12 päeval. Seejärel tehti koosolekus vaheaeg ja oodati

⁸ Nikolai Maasingut süüdistati koostöös Saksa luurega, usulises tegevuses ja Hitleri raadiokõne kuulamises; talle määrati 8 aastat vangilaagrit, kus ta suri 6. veebruaril 1942 (RA, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. Lõpetatud uurimistoimikud, Nikolai Maasing, 1920–1990: 1, 16–19). Herman Söderlundi süüdistati nõukogudevastases agitatsioonis ja 30. detsembril 1942 määrati talle karistuseks 5 aastat vangilaagrit. Tema hilisema saatuse kohta andmed puuduvad (RA, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. Lõpetatud uurimistoimikud, Herman Söderlund, 1920–1990: 1–2, 14, 16–20, 39–40).

osalema nelipühikoguduse liikmeid. Koosolek jätkus kell 13, kui koosolekule ilmusid „Tartu II Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu liikmed teatega, et nende usuühing on otsustanud peakoosolekul ... ühineda terves koosseisus (126 naist, 25 meest, 7 hääleõigusteta liiget (lapsed)) Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti usuühinguga...“. Ühinenud kogudusele – mille nimeks jäi Tartu Saalemi Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühing – valiti jutlustajaks nelipühi-taustaga Paul Himma, ja jutlustaja abideks senise priikoguduse juhtivad tegelased Hans Leetberg ja Jaan Ratasseppe (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 1, 25.12.1946). Koguduse jumalateenistused toimusid edaspidi Võru 18 üüriruumis. Saalemi ühinenud koguduses oli 1946. aasta lõpul 274 liiget, neist 54 meest ja 220 naist (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 20). Torkab silma naiste suur osakaal. Liitumise ajal oli mõlema koguduse suurus enam-vähem sama – ja sarnane oli koguduste vaimulaadki. Nelipühilased olid küll harjunud hoogsama ja valjema stiiliga, kuid selle pooldajaid leidis priilas-tegi hulgas.

Sotsiaalselt koosnes ühendatud kogudus lihtsatest inimestest, haritlasi oli vähe. Pärast sõda registreerimisdokumentidele alla kirjutante nimistud annavad aimu koguduse liikmete argitööst, sest tavaliselt on seal märgitud ka amet. Jutlustaja Paul Himma oli 1945 Tartu Jahu- ja Leivakombinaadi tööline, Hugo Hanson oli raamatupidaja, Heleene Maasing oli üliõpilane, mõned aastad hiljem arst-stomatoloog. Viimane oligi neil algusaastatel üks haritum koguduse liige. Liikmete hulgas oli kingsepp, mitu majahoidjat, koduseid ja ülalpeetavaid, põllupidajaid, üks kooliteenija, mõned aiatöölised, trükiladuja ja ehituspottsepp, lukksepp, rida pensionäre. Keegi on enda ametiks märkinud „ravimtaimede ja lillede korjaja ja müüja“. Nimekirjas on ka õpetaja, ehkki pole teada, kui kaua see koguduse liige 1940. aastatel õpetajana töötada sai. Loetelu pole ammendav, kuid annab siiski läbilõike koguduse sotsiaalsest ja hariduslikust struktuurist (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s, Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 4, 9, 9p, 38).

Koguduse majanduslik olukord 1940. aastate teises pooles oli endiselt kõikuv. Üüritud ruumide eest Võru 18 tasuti 1947. aastal omanik Anu Joonasele 50 rubla kuus (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti

Usuühingu Juhatuse Protokolliraamat. Protokoll nr 2, 02.02.1947). Ehkki ühinemisel otsustati optimistlikult maksta jutlustajale 300 rubla kuus töötasu ning palgata abijutlustaja, sekretär-asjaajaja ja koristaja, osutusid need kulutused üle jõu käivaks. Jutlustaja sai oma palga kätte, kuid teised töötajad ei olnud 1947. aasta lõpul ja 1948. aasta alguses palka saanud või olid saanud seda paari kuu jooksul tagantjärele. Maasing teatab juhatuses koosolekul märtsis 1948, et ta loobub jaanuari ja veebruari töötasust. Juhatus otsustab koguduse liikmeid informeerida tekkinud rahalistest raskustest (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatuses Protokolliraamat. Protokoll nr 10, 07.03.1948). 1948. aasta lõpuks oli kassas siiski ülejääk: 793 rubla ja 95 kopikat (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 3, 28.08.1949). Järgmise aasta alguses tõdetakse, et „kassa seisukord“ on paranenud, ja otsustatakse jutlustaja töötasu tõsta seniselt 300 rublalt 400 rublale kuus, „arvestades sellega, et jutlustajal on ülalpidada kolmeliikmeline perekond“ (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatuses Protokolliraamat. Protokoll nr 17, 02.01.1949). Kogudus hakkab sammhaaval võtma suu-remat vastutust.

Saalemi koguduse asjaajamine paranes Paul Himma juhtimisel ja Heleene Maasingu abiga. Riigi nõuded sundisid paberitööle tähelepanu pöörama. Rohkem kui iial varem tuli esitada aruandeid, informeerida, registreerida, küsida luba. Võimalik, et alles nüüd võeti kasutusele juhatuses protokolliraamat, mis on erinev peakosolekute protokollivihikust. Koguduse ja vaimuliku suhe muutub selles mõttes, et kogudus kannab nüüd majanduslikult hoolt oma jutlustaja eest. Enne sõda oli see pigem vastupidi.

UUS JUHT, UUED ÜLESANDED

Nõukogude tegelikkus seadis 30-ndates eluaastates jutlustajale, 1910. aastal sündinud Paul Himmale, uudse nimetusega presbüterile, tõsisid ülesandeid. Ta vaatas koos juhatuses läbi liikmenimekirjad, tegeles õpetuslike küsimustega ning tugevdas suhteid EKB liidu teiste kogudustega ja juhtidega.

Koguduse liikmeskonna statistika kohta on olemas hea ülevaade: 1947. aasta lõpul oli Saalemi liitkoguduses 248 liiget, neist 46 meest ja

202 naist (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakoosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 2, 08.02.1947). Nagu võib arvata, oli nende hulgas inimesi, kelle side kogudusega katkenud, nii sõja ja võimuvahetuste tõttu kui ka usulistel põhjustel. Uus juhtkond korrastas nimekirja esialgu päris rangelt, näiteks 1947. aastal otsustas juhatus kustutada 18 liiget, kes olid kuni ühinemiseni olnud Saalemi priikoguduse liikmed, „kuid täpsemal kontrollimisel osutusid surnuiks või teadmata lahkunuiks“ (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatus Protokolliraamat. Protokoll nr 4, 06.06.1947). 1948. aastal lahkus kogudusest või kustutati liikmenimekirjast 43 liiget, juurde tuli 19 liiget. Aasta lõpul oli liikmeid 224, neist 41 meest ja 183 naist (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakoosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 3, 28.08.1949). Pole raske ette kujutada, et kuigi koguduse liikmete arv vähenes, jäi palveruum rohkem kui paarisajale inimesele ikkagi kitsaks, kuigi jumalateenistusi peeti pühapäeval kaks korda ja vaevalt et kõik liikmed korraga kohal olid.

Himma tegeles ka õpetuslike küsimustega. Ta võttis 1947. aastal hoiatavalt sõna „segase ja ebapiibelliku õpetuse kohta“, mis taotles „isikliku usu peale ristitute uslikkude teistkordset ristimist Jeesuse nimesse“. Tegemist oli uršanistliku mõjuga, mis väitis, et Jumal-Isa ja Püha Vaim ei ole isikud ja seepärast ei saa ristida Isa, Poja ja Püha Vaimu nimesse (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatus Protokolliraamat. Protokoll nr 7, 14.12.1947). Nelipühiluse erivorm, uršanism, mida iseloomustas antitrinitaarne õpetus, oli leidnud tee Lõuna-Eestisse (mh Tartusse) juba Esimese maailmasõja ajal või vahetult pärast seda (KBKA, Paidrasson, „Vastused...“, *s.d.*, *s.n.*). Nagu selgub, oli sellel õpetusel jätkuvalt pooldajaid, vähemalt niipalju, et Saalemi juhtkond asus kaitsepositsioonile. Pealegi puudutas kolmainsuseõpetus kristliku usu tsentraalset dogmaatikat. Juhatus tegi kogudusele teatavaks: „Iga koguduse liige, kes on selle õpetuse kohaselt lasknud end ristida teine kord, lugeda neid automaatselt kogudusest lahkunuiks.“ (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakoosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 2, 08.02.1948).

Tulenevalt nõukogude religioonipoliitikast suurenes sõjajärgsetel aastatel juhatuse roll. Juhatus arutas läbi liikmekandidaadid enne peakoosolekule esitamist. Hoolikamalt vaadeldi koguduse liikmekandidaatide

eluviisi ja õpetuslikke seisukohti, näiteks 1947. aastal ei võetud kaht inimest liikmeks vastu, kuna nad olid lasknud end uuesti ristida Jeesuse nimesse ja üks neist elas vabaabieliu. Ühe inimese puhul on keelduv otsus seotud sellega, et tema „vaimline seisukord on segane“ – „ta ei tunnista ebaõigeiks oma prohveteerimisi, mis on osutunud täiesti ekslikkudeks ja mittekõlbulikkudeks“ (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakooosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 2, 08.02.1948). Neis otsustes on kuulda presbüteri häält.

Aastal 1949 räägib protokoll mitte juhatausest, vaid taas nõukogust – kogudus valib nõukogu liikmeteks Hugo Hansoni ja Heleene Maasingu, kolmas liige, jutlustaja Paul Himma, on esimees. Nõukogu või juhatus on sellega kahanenud kuult inimeselt 1947. aastal kolmele 1949. aasta keskepaigas (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s, Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 32; TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakooosolekute Protokolliraamat. Protokollid nr 1, 25.12.1946, ja nr 3, 28.08.1949). Kolmeliikmeliseks jäi nõukogu mitmeks järgnevaks kümnendiks. Samas valis kogudus viis diakonit: Hans Leetberg, Hugo Hanson, Jaan Ratassepp, Alfred Liin ja Jaan Hanni (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakooosolekute Protokolliraamat. Protokoll nr 3, 28.08.1949). Paul Himma nimetab Hans Leetbergi hiljem äratusliku mõjuga kõnelejaks (TSBA, Himma 1959: s.n.) Diakonitest ei ole varasemates dokumentides juttu, kuid võib järeldada, et diakonid, olles jutlustaja abilised ja koguduse tunnustusega kaastöölised, võtsid üle varasema hoolekandetoimkonna ülesanded. Kindlasti jätkus liikmete vastastikune toetus spontaanselt. Võimalik, et diakonite valimise tingis see, et nõukogu oli küllalt väikeseks jäänud. Kõik eelnimetatud diakonid olid võimelised vaimulikke talitusi teostama ja jutlustama, kuigi vähemalt esialgu registreeritakse jutlustamisõigusega isikud voliniku juures eraldi. Riigi nõudel esitas kogudus „jutlustajate kontingendi“ kaheksa nime, kellest volinik kinnitas kuus. Maikuu 1950 olid koguduse jutlustajateks Hindrek Sarapuu, Aleksander Kütt, Jaan Ojaste, Edgar Truus, Leida Randver ja Tiina Täär (RA, NSVL MN j. a. Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus 1945–1990: 38, 40).

Nõukogude aeg mitte ainult ei toonud kaasa organisatoorseid muutusi ja tugeva riikliku kontrolli, vaid teisenes ka koguduse sisekliima. Paul

Himma püüdis liita kaks erinevat, kuigi lähedase vaimulaadiga kogudust tervikuks ja seisis vastu ekstaatilistele puhangutele – ükskõik, kas need tekkisid priilaste või nelipühilaste suunal. Ühendatud koguduse algusaastatel juhtunud, et palvehääled – hüüded ja hõisked – kostsid hoovis asuvast palvemajast Võru tänavale välja (Jürgenson 2017). Niisugusele praktikale tõmbas Himma sihikindlalt kriipsu peale – nõukogude kontekstis oli madalam profiil vajalik, et vältida konflikte võimudega. Himma on ise öelnud: „Kui minust oli saanud „Saalemi“ koguduse vanem, püüdsin kogudust hakata kasvatama ja suunama kainemale jonele.“ (Rips 2000: 18) Ta navigeeris koguduse laeva kindla käega konservatiivse lipu all, ja püüdis vältida suuremaid karisid – olgu võimuorganitega suheldes või koguduse õpetuse ja suhete vallas.

Esialgu töötas presbüter koguduse ja EKB liidu juhtide usalduse alusel; see usaldus vormistati ordinatsiooniga. Paul Himma ordineeriti koguduse karjaseks 31. oktoobril 1948. aastal. Kogudus kutsus ordineerijaks vanempresbüter Johannes Lipstoki, Himma ise mainib, et ordineerimise viis läbi Johannes Laks (Rips 2000: 20–21). Igatahes – EKB liidu esindaja oli kohal. „Ühtlasi otsustatakse tähistada ordineerimistalitust piduliku jumalateenistusega ja ühingu liikmete soovil armastussöömaaja pidamisega, mille kulud tulevad katmisele liikmete vabatahtlikkudest annetest“ (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatus Protokolliraamat. Protokoll nr 15, *s.d.*). Päeva pidulikkus ja rituaalsus toimus julgustavalt.

Novembris 1948 komandeeris koguduse juhatus Himma Tallinna, et ta kohtuks EKB liidu juhtkonnaga ja saaks informatsiooni usuühingu asjus (TSBA, Tartu „Saalemi“ Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatus Protokolliraamat. Protokoll nr 16, 14.11.1948). Tallinnas oleval EKB kantseilil oli informatsiooni, eriti riigiga suhtlemisel, mida kohalikul kogudusel polnud. Koguduse presbüter hoidis kontakti EKB juhtidega, need omakorda – eriti muidugi vanempresbüter – kehastasid sidemeid koguduste vahel ja EKB üleliidulise nõukoguga Moskvast. On peaaegu paradoksaalne, et just nõukogude surveajal ületab Saalemi kogudus varasema isolatsiooni ja muutub järk-järgult teadlikumalt osaks teiste vabakoguduste – praegusel juhul EKB koguduste – võrgustikust.

KOKKUVÕTE

Vabakoguduste ajalugu ja arengutee ei ole alati sirgjooneline – nagu ilmekalt näitavad Saalemi koguduse esimesed aastakümned. Ehkki sellest usukogukonnast (praeguse nimega Tartu Saalemi Baptistikogudus) on saanud üks suuremaid Eesti EKB liidu kogudusi, mis on leidnud oma koha ühiskonnas ja usumaastikul, oli algus tagasihoidlik. Kogudust iseloomustasid tol perioodil priilaslikud jooned, majanduslik ja vaimne sõltuvus tugevast juhist. Tegutses küllaltki omaette. Tööharud olid välja kujunemata, jumalateenistus laulude, palvete ja sõnakuulutusega oli tegevuse keskses. Siiski hoolitseti koguduse puudustkannatajate eest, milleks moodustati hoolekandetoimkond. Koguduse vaimulaadi kujundas kristliku eluviisi taotlemine, vabakoguduslikus keeles püüe pühitsuse poole, mida omakorda mõjutas usukogukonna konformism ja ühtsuse väärtustamine. Misjonile ja evangelismile, mis suunatud palvemaja seintest väljapoole, pöörati vähe tähelepanu. Väikese koguduse asjaajamine oli konarlik, kuigi teostati vajalikud registreerimised, millega käis iga kord kaasas nimemuutus. 1937. aastal ühineti tollase ususeaduse nõudel priikoguduste liiduga. Suured pöörded toimusid 1946. aastal, kui Tartu nelipühikogudus ühines Saalemi priikogudusega. Ühendkogudus sai nimeks Tartu Saalemi Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Usühing. Ateistlik süsteem püüdis kogudusi liites neid paremini kontrollida. Samas võib argumenteerida, et paradoksaalselt tõi see periood kaasa kogudust tugevdavaid arenguid, vähemasti mõneks ajaks: uus võimekas vaimulik tuli nelipühilaste seast, koguduse asjaajamine paranes, valiti uusi tööorganeid. Lisaks võttis kogudus suurema vastutuse tegevuse edendamise ja töökorralduse eest, mh majanduslikult. Artikkel illustreerib ühe kohaliku koguduse näitel suhteliselt suletud usukogukonna liikumist suurema koostöövalmiduse poole. Osalt nõukogude religioonipoliitika mõjul tihenesid suhted EKB vanempresbüteriga ja teiste EKB kogudustega. Viimaks – järelmärkusena – väärub mainimist, et vabakoguduste ajaloos on detaile, kohalikke andmeid ja arhiivmaterjale, mis ikka veel ootavad läbiuurimist, et nende põhjal saaks teha suuremaid üldistusi.

Bibliograafia

Kasutatud kirjandus

- Altnurme, Riho. 2001. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaups, Karl. 1963. „Mineviku teedel“, *Põllu Vagudel*, nr 24.
- Kaups, Richard, toim. 1934. *50 aastat apostlite radadel*. Keila: E.B.K Liidu Kirjastus.
- Eesti Baptisti koguduste ajaloolik Album 25 Juubeli aasta mälestuseks*. 1911. Tallinn: J. Felsbergi ja A. Tetermanni trükk.
- Eisenlöffel, Ludwig. 2006. *Freikirchliche Pfingstbewegung in Deutschland: Innenansichten 1945–1985*. Göttingen: V&R Unipress.
- Kiil, Evald. 1997. *Meenutusi nelipühi ärkamisest Eestis*. Tallinn: Logos.
- Lehtsaar, Tõnu. 1997. *Äärmusliku usugrupi psühholoogia*. Tartu.
- Pilli, Toivo, Tõnis Valk. 2005. „Ühest ateistliku töö meetodist: evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis 1945–1964“. *Teekond teisenevas ajas: peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost*, toim Toivo Pilli: 89–127. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar ja Sõnasepp OÜ.
- Riigi Teataja. 1925. nr 183/184, 27. november.
- Rips, Uudu. 2000. *Issanda aednik. Märkmeid Paul Himma elust*. Tartu: Tartu Salemi Baptistikogudus.
- Rohtmets, Priit. 2018. *Riik ja usulised ühendused*. Tallinn: Siseministeerium.

Arhiiviallikad

- Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu arhiiv (EEKBKLA) Tartus*
- Eesti Baptisti Usüühingute Liidu aruanded 1921, 1929 ja 1939.
- Rahvusarhiiv (RA)*
- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. Lõpetatud uurimistoimikud, 1920–1990. Maasing, Nikolai (1900). RA, ERAF.130SM.1.1285-1.
- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. Lõpetatud uurimistoimikud, 1920–1990. Söderlund, Herman (1899). RA, ERAF.130SM.1.10753.

- NSVL Ministrite Nõukogu (MN) juures asuv Usuasjade Nõukogu (UN) volinik ENSV-s. Tartu „Saalemi“ kogudus, 1945–1990. RA, ERA.R-1989.3.294.
- Otepää Põllumajanduslik Ühistu. Otepää Piimaühistu, „Peko talu“ üleandmise akt, 1947. RA, ERA.4000.2.3346.
- Siseministeerium. Tartu Evangeeliumi Kristlaste Vabausu Kogudus, 1920–1940. RA, ERA.14.11.796, *s. n.*
- Siseministeerium. Tartu Kristlik Vabausuliste Kogudus, 1926. RA, ERA.14.11.799.
- Siseministeerium. Tartu Saalemi Evangeeliumi Priiusuühing, 1935–1937. RA, ERA.14.11.800, *s. n.*
- Siseministeerium. Tartu Vaba Evangeeliumi Kogudus, 1932–1937. RA, ERA.14.11.801.
- Tartu Kinnistusamet. Palupera mõisast eraldatud talu „Pekko nr 25“, kinnistu nr 4201 toimik, 1909–1940. RA, EAA.2381.2.9735, *s. n.*
- Riigikantselei. Tartu II Evangeeliumi Kristlaste Vabausuühingule Tartu Vaba Evangeeliumi Koguduse varade üleandmise asjus, 1937. RA, ERA.31.3.16166b.
- Tartu Salemi Baptistikoguduse Arhiiv (TSBA) Tartus*
- Himma, Paul. 1959. „Ülevaade Tartu „Salemi“ koguduse sünnist ja arengust“, masinakirjaline käsikiri, *s. n.*
- Liikmete tähestikuline register, *s. d., s. n.*
- Liikmete nimekiri, *s. d., s. n.*
- Nime kirjad, *s. d., s. n.*
- Tartu Saalemi Priiusuühing: Protokollid 1920–1939, *s. n.*
- Tartu Evang. „Saalemi“ Pii-usuühingu koosolekute protokollid raamat, 1937–1946.
- Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Kristlaste-Baptisti Usuühingu Peakosolekute Protokolliraamat, 1946–1949.
- Tartu „Saalemi“ Evangeeliumi Evang. Kristlaste-Baptisti Usuühingu Juhatuse Protokolliraamat, 1946–1949.
- Tartu Kolgata Baptistikoguduse Arhiiv (KBKA) Tartus*
- Paidrasson, Jaan. *s. d.* „Vastused ven[n]a Kaupsile“, kaust „Märkmeid elulugudest“, 1–10, s. 2, *s. n.*

Käsikirjad

Ader, Ernst. *s.d.*, „Eesti usuajalugu, VIII“, masinakirjaline käsikiri. Koopia artikli autori valduses.

Post, Evar. 1990. „Vaimulik ajakirjandus Eesti Vabariigis aastatel 1918–1940“, diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikool. Koopia artikli autori valduses.

Sirkel, Ilmar. 1997. „Tartu baptisti koguduste ajalugu, 1900–1940“, diplomitöö. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar. Koopia artikli autori valduses.

Võsu, Peeter. 1951. Autobiograafia. Käsikiri. Koopia artikli autori valduses.

Suulised teated

Jürgenson, Jüri. 2017. Suuline teade, 02. veebruar.